

PAPER DETAILS

TITLE: Farsça-Türkçe Sözlük Gelenegi ve Amasyalı Desîsî Mehmed Efendi'nin Et-Tuhfetü's-Seniyye ilâ Hazreti'l-Haseniyye Adli Eseri

AUTHORS: Ramazan Tugay ÖZDEMİR

PAGES: 189-203

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/2706212>

Araştırma Makalesi

Farsça-Türkçe Sözlük Geleneği ve Amasyalı Deşî Mehmed Efendi'nin Et-Tuhfetü's-Seniyye ilâ Hazreti'l-Haseniyye Adlı Eseri¹

Ramazan Tugay ÖZDEMİR¹, ✉

¹Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Doktora Öğrencisi, Denizli, Türkiye

✉ Sorumlu Yazar: rtugayozdemir@gmail.com

Geliş tarihi / Received: 13/10/2022

Kabul tarihi / Accepted: 05/12/2022

Özet: Farsça; Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun ilk dönemlerinde Doğu Türkistan'dan Anadolu sınırlarına kadar yayılmış, Türkmen ya da Oğuz boyları aracılığıyla da Anadolu'ya taşınmıştır. Anadolu Selçukluları ve Beylikler Dönemi'nde, konuşma ve halk edebiyatı dili olarak yaşayan Türkçe yanında uzun müddet yazışma dili olarak kullanılmıştır. Diğer yandan ilim dili olarak da Arapça kullanılmış ve bu süreç içinde önemini korumuştur. On üçüncü yüzyılın sonlarında Arapça önemini kaybederek bu dilin yerine Farsça geçmiştir. Farsçanın öğretimine yönelik Türkçe açıklamalı sözlüklerin, Arapça-Farsça sözlüklerin yetersiz kaldığı bir zamanda kullanılmaya başlandığı görülür. Farsça-Türkçe sözlükler yazılmadan önce bu ihtiyacın, manzum ya da mensur Arapça-Farsça sözlüklerde, Farsça kelimelerin satır altlarına Türkçe karşılıklarının yazılması suretiyle karşılandığı, Farsça-Türkçe sözlüklerin yazılmasına bu şekil sözlüklerle geçildiği anlaşılmaktadır. Ancak bu şekil Türkçe alt tercümeli Arapça-Farsça sözlükler ihtiyaca cevap vermemiş, Farsça-Türkçe sözlüklerin yazılması gereği duyulmuştur. Tuhfetü's-Seniyye ile'l-Hazreti'l-Haseniyye; Tuhfetü's-Seniyye, Lügat-i Deşîse adlarıyla da bilinen Farsça-Türkçe sözlüktür. Deşî lakabıyla bilinen Mehmed b. Mustafa b. Lutfullah tarafından yazılmıştır. Yazar eserinde yemek kültürü, astronomi, bitkiler, giyim tarzları, dinî ve tarihî olaylar vb. birçok konuda bilgi vermiştir. Kendine ait bir üslup belirleyen yazar kelime karşılıklarını verdikten sonra bunların şiirde hangi anlamda kullanıldığını da belirtmiş ve şahit beyit getirerek bunu göstermiştir. Aynı zamanda bazı kelimelerin etimolojik tahlilini de yapmış ve bu kelimelerin Türkçede nasıl kullanıldığını da göstermiştir.

Anahtar Sözcükler: Deşî Mehmed, Et-tuhfetü's-seniyye ile'l-hazreti'l-haseniyye, Farsça-Türkçe sözlük, Lügat-ı deşîse

The Tradition of Persian-Turkish Dictionary and the Work of Amasyalı Deşî Mehmed Efendi titled Et-Tuhfetü's-Seniyye ila Hazreti'l-Haseniyye

Abstract: Persian language; In the early periods of the Great Seljuk Empire, it spread from East Turkestan to the borders of Anatolia, and moved to Anatolia through the Turkmen or Oghuz tribes. During the Anatolian Seljuks and Principalities Period, it was used as a correspondence language for a long time besides Turkish, which lived as a language of speech and folk literature. On the other hand, Arabic was also used as the language of science and maintained its importance in this process. At the end of the thirteenth century, Arabic lost its importance and this language was replaced by Persian. It is seen that Turkish annotated words for teaching Persian began to be used at a time when Arabic-Persian words were insufficient. It is understood that before Persian-Turkish dictionaries were written, this need was met by writing Turkish equivalents of Persian words under the lines in Arabic-Persian dictionaries in verse or prose, and Persian-Turkish dictionaries were written with this form of dictionaries. However, this form of Arabic-Persian dictionaries with Turkish sub-translation did not meet the need, and it was felt necessary to write Persian-Turkish dictionaries. Tuhfetü's-Seniyye ile'l-Hazreti'l-Haseniyye; Tuhfetü's-Seniyye is a Persian-Turkish dictionary also known as Lügat-i Deşîse. Known as Deşî, Mehmed b. Mustafa b. Written by Lutfullah The author's work includes food culture, astronomy, plants, clothing styles, religious and historical events, etc. He gave information on many subjects. The author, who determined a style of his own, gave the word equivalents, then stated in what sense they were used in the poem, and showed this by

¹ Bu makale Pamukkale Üniversitesi Yabancı Diller Yüksekokulu tarafından 1-3 Haziran 2022 tarihlerinde düzenlenen Dünya Dilleri ve Edebiyatları Araştırmaları Sempozyumu'nda özeti yayınlanan bildirinin genişletilmiş hâlidir.

bringing witness couplets. At the same time, he made the etymological analysis of some words and showed how these words are used in Turkish.

Keywords: *Değişî Mehmed, Et-tuhfetü's-seniyye ile'l-hazreti'l-haseniyye, Persian-Turkish Dictionary, Lügat-ı deşîşe*

Giriş

İnsanoğlu hem kendi dilini hem de yabancı bir dili öğrenirken sözlüklere her zaman ihtiyaç duymuştur. Sözlükler, bir dilin kelime hazinesini birbirinden farklı bakış açılarıyla inceleyen, düzenleyen ve açıklayan eserler olmuşlardır. Böylece sözlükler bir dilin söz varlığına sahip olarak ortaya çıkarlar. Bununla beraber bu sözlükler hazırlayanlar da amaç edindikleri olgulara ve hitap edecekleri kitleye göre çeşitli türlerde sözlükler hazırlamışlardır. Sözlük kelimesinin anlamı Türk Dil Kurumu Türkçe Sözlük'te “*Bir dilin bütün veya belli bir çağda kullanılmış kelime ve deyimlerini alfabe sırasına göre alarak tanımlarını yapan, açıklayan, başka dillerdeki karşılıklarını veren eser, lügat.*” şeklinde geçer. Tarih içerisinde hem bir dili hem de meslek terimlerini anlamak için çeşitli sözlükler yazılmıştır. Sözlük Bilimi (*leksikografi*) de bunun doğal sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Yüzyıllar boyunca ülkeler arasında ilişkiler olmuş ve yabancı dil olayı ülkelere göre değişiklik göstermiştir. Siyasi ve kültürel etkilerle birlikte dönem dönem birbirinden farklı diller önem kazanmıştır. “Bu dillerin en önemlileri ilk başlarda Farsça, Arapça, Yunanca, İspanyolca, Osmanlı'nın Akdeniz'i göl gibi kullandığı zamanlarda da Türkçe daha sonraki yıllarda Fransızca, Almanca ve en sonunda dünya dili olan İngilizce önem kazanmıştır. Bu nedenle iki lisanslı sözlük kullanımı ihtiyacı ortaya çıkmıştır” (Bingöl, 2006).

Dil insanlar arası iletişimde önemli bir rol oynarken hem ana dilini hem de farklı toplumların dilini öğrenmede ise sözlük en faydalı araçlardan biri olmuştur. Hem öğrenilen bir dili geliştirmek hem de yeni bir dil öğrenmek için insanlar sık sık sözlüklere başvurmuşlardır. “*Sözlük bir dildeki tüm sözcükleri, deyimleri vb. söz değerlerini içerir. Sözlük en genel anlamda sözcüklerin betimlenmesi olarak tanımlanabilir*” (Öztokat, 2012).

Kültür; dil, din, tarih, edebiyat, sanat, müzik, coğrafya vb. açılardan bakılacak olursa yelpazesi oldukça geniş bir konu olarak karşımıza çıkar. Kültür, ait olduğu milletin yıllar boyunca oluşturduğu yaşam tarzlarını içinde barındırır. “*Kültür, bir milletin asırlar boyu yaşanmışlıklarının dağıtılmış bir özetidir*” (Göçer, 2012: 50). Dil ise kültür aktarımında en etkili araç olmuştur. Gerek sözlü gerek yazılı kültür dil aracılığı ile nesilden nesile aktarılmıştır. Gelecek nesiller dil öğrenirken sadece bununla kalmaz, aynı zamanda atalarından aldıkları kültür mirasını da öğrenirler. “*Bir dil, kendisi ile oluşturulmuş edebî ürünler aracılığıyla görücüye çıkar. Daha farklı bir ifade ile edebiyat ürünleri bir dilin imkânlarını, zenginliğini, güzelliğini gösteren en önemli araçlardır. Dilin tanınması, öğrenilmesi, o dille ilgili eserlerin okunarak içselleştirilmesi ve en önemlisi sosyal yaşamda bir iletişim aracı olarak kullanılması çok önemlidir*” (Göçer, 2021: 52). Yabancı dil öğreniminde de insanlar bir dili öğrenmekle kalmamış, öğrenilen dilin sahip olduğu kültüre de vâkıf olmuştur. Bir dil sahip olduğu kelime haznesini konuşma dilinden daha çok kültür dili içerisinde gösterir. “*Yazılı edebiyat kültür dilinin en büyük hazinesini teşkil eder. Yazılı edebiyat, günlük dilden ve sözlü edebiyattan yüzlerce defa daha zengindir. Bunun sebebi, yazının binlerce yıllık sözleri saklaması ve biriktirmesidir. Kültür denilince bilhassa yazılı eserler anlaşılır*” (Kaplan, 1983: 199).

Türkler, tarih boyunca birçok milletle siyasi, kültürel ve ekonomik olarak ilişki içerisinde bulunmuştur. Bu alışveriş ile birlikte kendi dil ve kültürlerin bulunmayan öğeleri de başkalarından almışlar ve bundan hiç çekinmemişlerdir. Hem kültür hem de dil alışverişiyle birlikte yeni sözcükler de Türk dilinin içerisinde kendisine yer bulmuştur. “Kültür eserleri, kullanılan kelimelere bağlı olduğu için

zaruri olarak ana dile yabancı kelimeler girer. Bunlar biriken bir okyanus teşkil eder. Dünyada saf hiçbir ilim ve kültür dili yoktur” (Kaplan, 1983: 203).

Maveraünnehir bölgesinden Anadolu’ya kadar uzanan geniş bir coğrafyaya hükmeden Türklerin etkileşimde bulunduğu diller arasında Arapça ve Farsça geniş bir yer tutar. İlişki içerisinde olduğu milletlerin hem gramer yapısını hem de kullanılan sözcükleri öğrenmek ve öğretmek isteyen Türkler bunu çeşitli sözlükler yazarak başarmışlardır. Aynı zamanda kendi dillerini ve kültürlerini aktarmak için de birçok sözlük yazmışlardır.

Türkçenin ilk sözlüğü Kaşgarlı Mahmud tarafından Araplara Türkçeyi öğretmek ve Türkçenin Arapça kadar zengin bir dil olduğunu göstermek amacıyla yazılan *Dîvânu Lügati’t-Türk*’tür. “Kaşgarlı Mahmud *Dîvânu Lügati’t-Türk* 1 Cemaziyevvel 464 (25 Ocak 1072)’te yazmaya başlamış ve birkaç defa gözden geçirip yeni ilaveler yaptıktan sonra 12 Cemaziyelâhir 466 (12 Şubat 1074) tarihinde tamamlamıştır. Ardından eserini, muhtemelen 470 (1077)’te Bağdat’ta Halife Muktedî Biemrillâh’ın oğlu Ebu’l-Kâsım Abdullah’a takdim etmiştir” (Kaçalın, 1994: 446). Türkçenin ilk sözlüğü sayılan bu eser sadece çift dilli bir sözlük değil aynı zamanda çeşitli Türk boylarından derlenmiş bir ağızlar sözlüğü özelliğini de gösterir. Kaşgarlı Mahmud; Türkçe kelimeleri Türk illerini dolaşarak asıl kaynağından ve tanıklarıyla birlikte derlemiştir. “Bununla birlikte eser yalnızca bir sözlük olmayıp Türkçenin XI. yüzyıldaki dil özelliklerini belirten ses ve yapı bilgisine ışık tutan bir gramer kitabı; kişi, boy ve yer adları kaynağı; Türk tarihine, coğrafyasına, mitolojisine, folklor ve halk edebiyatına dair bilgiler ihtiva eden, aynı zamanda dönemin tıbbi ve tedavi usulleri hakkında bilgi veren ansiklopedik bir eser niteliği de taşımaktadır” (Kaçalın, 1994: 447). Kaşgarlı Mahmud; Türk milletinin ve Türkçenin yüceliğini anlatmak, Türkçenin Arapçadan geri kalmadığını göstermek için yazdığı bu sözlüğü Türkçeden Arapçaya bir sözlük şeklinde tertip etmiştir. “Sözlük tertip edilirken tamamen Arap imlâ kurallarına uyulmuş, yani kelimeler ihtiva ettikleri ünsüz sayısına göre sıralanmış, kısa ya da normal uzunluktaki ünlüler harekeyle, uzun ünlüler ise med harfleri olan *elif*, *vav*, *ye* (ا, و, ي) ile gösterilmiştir” (Kaçalın, 1994: 447). Sözlük, Türk toplum hayatının her sahasını gözler önüne serer. Bu yönüyle eser içerisinde evlilik, akrabalık, binicilik gibi konulardan tıp, toplum hayatı, tarım gibi konulara kadar birçok bilgi yer alır. *Dîvânu Lügati’t-Türk* aynı zamanda ilk Türk dünyası haritasına sahip olmasıyla da önemlidir. Haritada Türklerin oturduğu bölge ve Türklerin komşuları hakkında da bilgi verilmiştir. Kaşgarlı Mahmud’un *Dîvânu Lügati’t-Türk* adlı eserinden eski tarih metinleri bahsetmektedir. ² Bunun yanında eser ilk defa Ali Emiri tarafından İstanbul’da bir sahafta bulunmuş ve satın alınmıştır. Bu keşiften sonra eser üzerinde ilk çalışmayı yapan isim Kilisli Rifat Bilge olmuştur. “Bu ilk yayımdan sonra eser ve müellifi üzerinde yurt içinde ve Batı ilim dünyasında birçok araştırma ve inceleme yapılmıştır. “Yurt içinde başta M. Fuad Köprülü, Zeki Velidi Togan, Necib Asım, Besim Atalay, Ahmet Caferoğlu olmak üzere birçok ilim adamı Kaşgarlı Mahmud ve eseri üzerinde çalışmıştır. Batı’da ise Alman, Rus, Macar ve Fransız bilginler *Dîvânu Lügati’t-Türk*’e dair çeviriler yapmışlardır. Bunların en tanınan C. Brockelmann’ın yaptığı çalışmalardır” (Kaçalın, 1994: 449).

İçerdiği ve işlediği malzeme bakımından Türk diline ait ikinci sözlük, ez-Zemahşerî’nin *Mukaddimetü’l-Edeb* eseridir. Bu eser Arapça öğrenmek isteyen Hârizmşahlar Hükümdarı Atsız b. Muhammed için telif edilen bir sözlüktür (Öztürk, Mertoğlu, 2013: 238). Arapçayı çeşitli kavimlere tanıtmak amacıyla yazılan bu eserde Arapçanın çokluk şekillerinin gösterildiği isimler; yapıları göz önünde bulundurularak bölümlere ayrılmış ve bu bölümler de alfabe sistemine göre düzenlenmiş ve

² Ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa S. Kaçalın, Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, “*Dîvânu Lügati’t-Türk*” maddesi, s.448-449.

master çekimleri verilen fiiller, edatlar, isim ve fiil çekimlerinden oluşan beş bölümden hazırlanmıştır (Öz, 2016: 42).

XIII. yüzyıllarda Harezm bölgesi içinde, temelini Karahanlı Türkçesinin oluşturduğu, ancak kısmen Oğuz kısmen de Kıpçak şivelerinin etkisinde olan ve adına Harezm Türkçesi denilen bir yazı dili ortaya çıkmıştır. Bu dönemde *Tıbyânü'l-Lügâti't-Türkî 'alâ Lisâni'l-Kanklı* sözlüğü de Türkçe üzerine yazılmış bir eserdir. *Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî, İbni Mühennâ Lügati* gibi sözlüklerde bu dönemlerde yazılan ve Türkçe için büyük önem arz eden eserlerdir (Nyamdavaa, 2019: 16-20).

Bunların yanında Türkçe için Anadolu'da yazılmış ilk sözlük, on üçüncü yüzyılda yaşamış olan Fahrüddin Muhammed b. Mustafa b. Zekeriya b. Hasan-ı Salguri'ye aittir. Fahrüddin Divriği olarak da bilinen yazar, kaynaklarda *Kavâ'idü Lisâni't-Türk* ve *Kasîde fi'n-Nahv* adlarıyla da anılan ve kaynak olarak da gösterilen *Ümmühâtü'l-kelimeteyn* adlı eserinde Anadolu Selçukluları zamanındaki Türkçenin temel kurallarını ve sıkça kullanılan kelimelerini kaside biçiminde nazmetmiştir. “Eser bugüne kadar ele geçmemiştir. Büyük bir ihtimalle Arapça yazılan bu eser Memlük Kıpçakçasının kaside şeklinde yazılmış bir grameri olmalıdır” (İzgi, 1995: 83).

Farsça-Türkçe Sözlük Geleneği

Türklerin Anadolu topraklarına göç etmesiyle birlikte öncelikle Farslarla hem siyasi hem de kültürel ilişkiler içerisinde bulunmuştur. Aynı zamanda Selçukluların fethettikleri bölgelerde kullanılan dilin Farsça olması da bu dili öğrenmeyi zorunlu kılmıştır.

Büyük Selçuklu Devleti'nin ilk yıllarında Farsça, Doğu Türkistan'dan Anadolu sınırlarına kadar yaygın bir şekilde kullanılıyordu. Anadolu'nun Türklere açılması ve Türkmen ve Oğuz boylarının Anadolu'ya göç etmesiyle Farsça da bu toprakların içlerine kadar yayılmıştı. Farsça; Anadolu Selçukluları ve Beylikler Dönemi'nde hem halk dili hem de konuşma dili olarak var olan Türkçenin yanı sıra uzun bir süre resmî dil olarak kullanılmıştır.

Birçok önemli eserin verildiği bu dönemlerde yazılanlar arasında sözlükler de bulunuyordu. Bunların ise büyük bir kısmını manzum Farsça - Arapça sözlükler oluşturuyordu. XII ve XIV. yüzyıllarda yazılan bu sözlükler Farsçadan eğitim dili olarak yararlanıldığını göstermektedir.

XIII. yüzyılın ortalarından itibaren Anadolu Selçuklu Devletinin son döneminde Karamanoğlu Mehmed Bey'in vezirlik makamına getirilmesinin ardından, devlet hizmetlilerinin de merkeze gelmeleri için de ferman yazıldı. Bu fermanda “divanda, devlet dairelerinde, sarayda, eğlence toplantılarında, çevgân oynanan seyirlikte hiç kimsenin Türkçeden başka bir dil konuşmamasına karar verildi” (Sümer, 2003: 445). Türkçe, resmî dil ilân edilmesiyle birlikte hak ettiği değeri kazanmaya başlamıştı. Bu olaydan sonra Türkçe, Farsçaya göre daha da önemli bir duruma geldi. Yazı dili olarak da kullanılmaya başlanan Türkçe, Farsçayı yeterli derecede bilmeyen Türk saraylarında yıllardır kaybettiği değeri tekrar kazanmaya başlamıştır. XIV. yüzyılın sonlarında ve XV. yüzyılın başlarında yazılmaya başlanan Arapça veya Farsça manzum ve mensur sözlüklerin Türkçe açıklamalı olmaları da bunun en büyük göstergelerinden biri olmuştur.

Bu dönemlerde edebiyata ve şiire vakıf olmak için Fars dilini iyi derecede bilmek gerekiyordu. Bunu sözlük müellifleri de eserlerinin ön sözünde dile getiriyordu. Arapça için hazırlanan Farsça açıklamaların bulunduğu sözlüklerin dil öğretiminde ihtiyaca cevap verememesi Farsçanın öğretimine yönelik Türkçe açıklamaları sözlüklerin devreye girmesine zemin hazırlamıştır. İlk Farsça-Türkçe sözlükler bu amaçla yazılırken daha sonraki yıllarda yazılan sözlüklerde farklı amaçlar da gözetilmiştir.

Farsça-Türkçe sözlük yazımında manzum sözlük ve mensur sözlük olmak üzere iki yola başvurulmuştur. Farsça öğretimiyle daha çok şair, müderris ve ilmiye sınıfına mensup kişiler ilgilenmiştir. “Mensur sözlükler ilmiye sınıfı, manzum sözlükler şairler tarafından kaleme alınmış; manzum sözlük şerhleri de çoğunlukla müderrisler tarafından yazılmıştır” (Öz, 2016: 51).

Manzum sözlüklerin hazırlanmasında genelde bir dili öğrenenler, özellikle çocuklar için, şiirin çekici hâle gelmesi ve akılda kalıcı olması dikkate alınmıştır. Yabancı dilde yazılan metinlerin öğrenilmesini kolaylaştırmak için yazılan bu sözlükler aynı zamanda ezber yoluyla ciddi sayıda kelime ve bazı gramer kurallarının öğretilmesine katkı sağlamanın yanı sıra kültür, edebiyat ve aruz bilgileri de sunmuştur. Bunun yanında bu sözlükler öğrencilere bazı edebî sanatlar, bahir ve vezinleri öğretmekle aruz konusunda onları bilgilendirme amacına hizmet etmiş, bu sözlüklerin yazımında şiire ve şairliğe yatkın olanların yeteneklerinin geliştirilmesi arzu edilmiştir (Öz, 2016: 53). Aynı zamanda sözlük sahiplerinin söylediğine göre çocukların böylece Farsçayı kolay bir şekilde öğrenmesinin ardından Arapçanın öğrenmeleri de kolay oluyordu (Çetin, 1965: 221). Manzum sözlükler genellikle on ile yirmi yaş grubu arasında olanlara okutulmuştur. Bununla ilgili bazı yazarlar, kendilerinin de küçük yaşlarda manzum sözlük okuduklarını ve daha sonra okuttuklarını söylemişlerdir. Bu yazarlar, eserlerinin aruzu iyi bilenlerce vezin üzerine okutulup ezberletilmesi konusunda da ısrar ederek bu eserleri okutanların da aruzu iyi bilmelerinin gerekliliğine vurgu yapmışlardır (Öz, 2016: 53).

Manzum sözlükler genellikle medrese, dergâh ve mekteplerde; âlet dersleri arasında okutulmuştur. Bu tarz dil öğretiminde bir sözlük yeterli görülmemiş, birden fazla sözlüğün okutulmasına ihtiyaç duyulmuştur. Manzum sözlüklerde kelimelerinin okunuşları ve kelime karşılıklarının aynı yerde bulunması yetersiz kaldığı için bu yönleri şerh yazılarak giderilmeye çalışılmıştır. “Bu şerhlerde de sözlüklerde nazmedilen kelimelerin hareke kayıtlarını ve Türkçe karşılıklarını vermek; dil eğitimi alanların kelime ve gramer bilgilerini artırmak, bahir ve vezinler konusunda daha geniş bilgi sunmak gibi gayelerle, en çok tercih edilmiş ve okutulmuş sözlüklere şerhler yazılmıştır” (Öz, 2016: 54).

Mensur sözlük yazımı ise on dördüncü yüzyılın sonları ile on beşinci yüzyılların başlarına doğru ortaya çıkmaya başlamıştır. “Anadolu sahasında yazılan ilk mensur sözlük *Miftâhu'l-Edeb* olarak gösterilmektedir” (Öz, 2016: 55).

Bu sahada yazılan Farsça-Türkçe sözlük yazımı, on beşinci yüzyılın hemen başlarından itibaren hem nicelik hem de nitelik yönüyle artarak devam etmiştir. Farsça-Türkçe sözlük yazarları eserlerini hazırlarken Esedî-i Tûsî'nin *Lûgat-ı Fûrs*, Şemseddin Muhammed bin Fahrüddin Hinduşah bin Sencer-i Nahcuvânî'nin *Sihâhu'l-Fûrs*, Şemseddin bin Fahrüddin Sa'id Fahrî-i Isfahanî'nin *Mi'yâr-ı Cemâlî* gibi kelime anlamlarına örnekler veren Farsçadan Farsçaya sözlüklerinden yararlanmışlardır. “Bu sözlükler yanında yazarlar Arapça-Farsça sözlüklerden de yararlanmışlardır. Bu sözlüklerin kaynak olarak kullanılmasıyla birlikte *Lûgat-ı Halîmî*, *Miftâhu'l-Lûga*, *Dakâyıku'l-Hakâyık*, *Lûgat-ı Ni'metullah*, *Cami'u'l-Fûrs* ve *Tuhfetü's-Seniyye* gibi on beşinci ve on altıncı yüzyıllarda yazılmış kapsamlı sözlüklerde, anlamlar Farsça beyitlerle örneklendirilmiştir. Bu iki yüzyıl ile on yedinci yüzyılda, sözlük biliminin temel kuralları gözetilerek genel sözlükler hazırlanma yoluna gidilmiştir. On altıncı yüzyılın ikinci yarısı ile on yedinci ve sonraki yüzyıllarda yazılmış mensur sözlüklerde, bir iki istisna dışında, nitelik yönünden bir gerileme görülmektedir. Bu dönemlerde yazılan sözlükler genel olarak yukarıda bahsedilen sözlüklerden seçme ve bunları özetlemek yoluyla hazırlanmıştır” (Öz, 2016: 57).

Farsça-Türkçe sözlüklerin hazırlanmasında farklı yollar izlenmiştir. Yazarlar mensur sözlüklerin madde düzenini, Arap ve Fars leksikografisinde olduğu gibi iki farklı anlayış üzerine

kurmuşlardır. Bazı yazarlar anlamı esas almış ve konu gruplarına göre sözlüklerin düzenlemişlerdir. Bazı yazarlar ise kelimeyi esas almış ve maddelerin sıralanışında alfabetik sistemleri kullanmışlardır.

Yalnızca ilk harflerin esas alındığı sözlüklerde, aynı harfle başlayan kelimeler bir bölümde toplanarak bu bölümler “harf”, “bab” ve “fasıl” gibi başlıklara ayrılıp harf sırasına göre düzenlenmiştir. Bazı yazarlar ise, ilk harfleri aynı olan ve bir bap ya da fasıl başlığı altında toplanan maddeleri ilk harflerin hareketlerine göre sınıflandırmışlardır. “Kelimeleri ilk harfleri ve ünlülerine göre sınıflandırma usulünü ilk kez Arapça-Farsça sözlüklerde kullanılmıştır. Bu her ne kadar maddelerin yalnızca ilk harflerinin hareke kayıtlarında bir kolaylık ve kısalık sağlamış olsa da fazla tercih edilmemiştir. Yazma hâlde olan Farsça-Türkçe sözlüklerin önemli bir kısmında, maddeler bu usule göre düzenlenmiştir. Bu sözlüklerin bazılarında, yalnızca ilk harflerde, bazılarında ilk ve ikinci harflerden alfabetik sıra gözetilmiş, bazılarında da kelimeler alfabetik olarak sıralanmıştır” (Öz, 2016: 59).

Alfabetik usulde oluşturulan bazı sözlüklerde kafiye sistemi de uygulanmıştır. Seçili nesir de ve şiirde seçme kelimeler kullanan yazar ve şairlerin işlerini kolaylaştırmak amacıyla tercih edilen bu sistem, ilk önce Arap sözlük bilminde kullanılmış daha sonra da Arapça, Arapça-Farsça, Arapça - Türkçe ve Farsça-Türkçe sözlüklerde de kullanılmıştır. “Bu usule göre hazırlanmış Farsça-Türkçe sözlüklerde de son harfleri aynı olan maddeler bap ya da fasıl başlıklı bölümlerde toplanmış ve bu bölümlerde yer alan kelimelerin tertibinde ilk harfler; *es-Sihâhu'l-'Acemiyye*, *Şâmilü'l-Lüga* ve *Tuhfetü's-Seniyye* gibi sözlüklerde kelimenin ikinci ve diğer harflerinden de alfabetik sıra gözetilmiştir” (Öz, 2016: 59-60).

Sözlük hazırlanmasında alfabetik sistemin yanında konuya göre tasnif etme sisteminden de yararlanılmıştır. Bu sözlükler, değişik konulara ilişkin sözcüklerin konu başlıkları altında toplanmasıyla hazırlanmıştır. “Kelimelerin ezber yoluyla öğrenilmesi düşüncesinden hareketle hazırlandıkları için içerdikleri söz varlıklarının sayısı diğer sözlüklerde göre oldukça azdır. Maddeler, genellikle bap başlıkları altında toplanmış ve baplar da fasıl başlıklarıyla alt bölümlere ayrılmıştır” (Öz, 2016: 60).

1. Yazarın Hayatı ve Eserleri

Deşîşî Mehmed b. Mustafa b. Lutfullah hakkında kaynaklarda yer alan bilgi çok azdır. Deşîşe kelimesinin aslı “iri parçalar halinde dövülerek öğütülen buğday ve arpa” anlamına gelen Arapça ceşîştir. Genellikle Arap yarımadasında meşhur olup öğütülmüş hububatın et veya hurma katılarak pişirilmesiyle yapılan yemeğin adı olan ceşîşe halk dilinde deşîşe şekline dönüşmüştür (Es-Seyyid, 1994: 214). Deşîşe Hz. Peygamber’in zamanında yaygınlık kazanmış ve sosyal bir anlam taşımaya başlamıştır. Bu dönemden itibaren deşîşe yemeğinin hazırlanması ve dağıtılması da İslâm halifeleri ve sultanları tarafından bir âdet hâlini aldı. “Deşîşe-i Resulullah” adıyla meşhur olan bu âdet Haremeyn fakirleri için vakfedilen en eski sadakalardan biri oldu (Es-Seyyid, 1994: 215). Yavuz Sultan Selim, Mısır’ı Osmanlı Devleti’ne kattıktan sonra burada yer alan uygulamaları sürdürdü ve Mısır, Şam ve Halep’teki Memlûklere ait Haremeyn zahireleriyle deşîşe buğdaylarının ödeneklerine dokunmadı. Kânûnî Sultan Süleyman da Haremeyn ahalisine Mısır’daki birkaç köyün mahsulünü vakfetti, bu köylerden bazıları “Sultan Süleyman deşîşesi” adıyla deşîşeye ayrıldı (Es-Seyyid, 1994: 215). Osmanlılar Döneminde bu vakıfların muhasebesi ve Deşîşe sadakasının dağıtımı amacıyla Deşîşe nâzırları tayin edildi. Mehmed Efendi Mısır’da uzun bir süre kalmış burada vakıfların muhasebe işlerinde görev yapmış ve bundan dolayı Deşîşî adıyla da anılmıştır. Müstakîm-zâde Süleyman Sadeddîn Efendi, *Mecelletü'n-Nisâb* adlı eserinde ondan “Deşîşe adıyla tanınmış ‘El-Lügat’ sahibi Muhammed bin Mustafa bin Lutfullâh” diye bahsetmiştir (İssa, 1995: 248). Bursalı Mehmed Tahir ise *Osmanlı Müellifleri* adlı eserinde “*İlm-i lüğat mütehasşislanndan lisan-ı Farisînin gavamıza vakıf bir zat olup Amasyalıdır. Mısır emîrül-ümerası Hasan Paşa namına 988'de [1580-81] telif ettiği Tuhfetü's-Seniyye ile Hazreti'l-Haseniyye ismindeki lüğat-i Farisiyyesi beyne'l-ulema ve'l-üdeba Lüğat-i Deşîşi namıyla*

maruftur ki lüğat-i Farisiyyeyi Türkçe mukabilleriyle şerh etmiştir. Bu lüğatin 1080 [1669-70] tarihinde telhis edilmiş bir nüshası Kütübhan-e-i Umûmî'de mevcuddur” diyerek yazardan bahsetmektedir (Bursalı Mehmed Tahir, 2016: 319).

“Bağdatlı İsmail Paşa yazarın 988/1580 yılında öldüğünü söyler. Kâtip Çelebi bu tarihi *Tuhfetü's-Seniyye*'nin yazıldığı yıl olarak verir” (Öz, 2016: 167).

1.2. Deşîşî Mehmed Efendi'nin Et-Tuhfetü's-Seniyye ilâ Hazreti'l-Haseniyye Adlı Eserine Dair

Tuhfetü's-Seniyye ile 'l-Hazreti'l-Haseniyye, Tuhfetü's-Seniyye adıyla bilinen ve kaynaklarda bu adla anılan sözlük, diğer sözlük yazarları arasında, *Lüğat-i Deşîşe* adıyla anılır. Bu isimlerle bilinen sözlük 988/1580 yılında tamamlanmış; III. Murad (1574-1595) döneminde, Deşîşî lakabıyla bilinen Mehmed b. Mustafa b. Lutfullah tarafından yazılmış ve 985-998/1577-1590 yılları arasında Mısır Beylerbeyi olan Hasan Paşa'ya sunulmuştur (Öz, 2016: 167).

Deşîşî Mehmed b. Mustafa *Tuhfetü's-Seniyye*'nin girişinde iki adet mukaddime yazmıştır. İlk bölümde Farsçadan ve neden bu sözlüğü yazmak istediğinden bahsettikten sonra hangi kaynaklardan yararlandığını da eklemiştir. “İkinci mukaddimedede ise Sasanî padişahları, Derî Farsçası, Farsçaya “derî” denmesinin nedeni, bu dilde kullanılan Arapça kelimeler ve Arapçada bulunmayan “pe”, “çe”, “je” ve “gef” harfleri hakkında bilgi vermiştir. Bu bölümün devamı, Farsça gramerine ayrılmış; Farsça isimler ve türleri; mastarlar ve yapıları, fiillerin geçmiş zaman ve geniş zaman kökleri ve bu köklerden kelime türetme şekilleri ile ilgili kurallar açıklanmıştır. Gramer bölümünün sonunda maddelere geçilmiştir. *Tuhfetü's-Seniyye*'de, Farsça adlar ve fiiller aynı baplarda sıralanmıştır (Öz, 2016: 169).”

Tuhfetü's-Seniyye'de Farsça kelimelerin yararlanılan kaynaklarda bulunulan bütün anlamları ve Türkçe karşılıkları bir arada verilmeye çalışılmıştır. Lüğat-i garîbe veya mervî olarak anılan kelimeler için ise yazar şahit beyit nakletmiştir (Öz, 2016: 169).

1.2.1. Eserin Nüshaları

Eserin, Türkiye’de şu ana kadar tespit edilen nüshaları şöyledir:

- Afyon, Gedik Ahmet Paşa İl Halk Ktp. 1845
- Ankara, Milli Ktp. Bes. A(4937)
- İstanbul, Atıf Ef. Ktp. 2716,
- İstanbul, Köprülü Ktp. M. Asım Bey 656, 657, 658, 659, 660
- İstanbul, Fazıl Ahmed Paşa 1520
- İstanbul, Nurosmeniye Ktp. 4280, 4281, 4282, 4283
- İstanbul, Süleymaniye Ktp.; Ayasofya 4745, Damat İbrahim 1118, Esad Ef 3210, 3211, Fatih 5243, Hamidiye 1392, H. Hüsnü Paşa 1098, Lala İsmail 645, Laleli 3558, Reisülküttap 1110, Süleymaniye 989, Yeni Cami 1157, Yusufaga 368
- İstanbul, Topkapı Sarayı Müzesi Ktp. Bağdat Köşkü 383, 384; III. Ahmed 2755, 2756, 2757
- Kayseri, Râşid Efendi Ktp., Râşid Ef. Eki 1061
- Konya, Yusufaga Ktp. 7517

Yukarıda verilen Türkiye nüshalarının yanında Mısır, İran ve Avusturya'da da nüshalarının olduğu görülmüştür.

1.2.2. Eserin Yazılış Sebebi

Deşîşî Mehmed b. Mustafa *Tuhfetü's-Seniyye*'nin ilk mukaddimesinde eseri neden yazmak istediğini dile getirmiştir. Yazar “zebân-ı Fârsâ'den ma'lûmı olmayan kütüb-i lügatdan tefahhuş ve tesaffuh itdükde cehele-i nüssâh tahrââtından ekseri galat olup şübhesini izâle ve def' idemeyüb ve Fârsâ'de çâ-st nedür bilmeyen kimseye Fârsâ lügat yazdırıcak hâl ne minvâl üzre olur. Gâh lügatun nısfını lügat-ı vâhîde şanup 'alâ-ğadde yazup ve nısf-ı âhîrini³ tefsâr ile yazup ve gâh ber-'aks bir nüsha-i ğarâbe zuhûra getirüp ve mezkûr nüshadan niçe nüshalar ve nesh olan nüshadan dahı niçe şûretler şafha-i beyâzda cilve-ger olup her yazılan bir birinden sakâm ü ebter olmağın ıslâhâ aslâ kâbiliyyet kalmayup meşakkat-i taşhâhîni re'sen intisâh ve te'lâfe 'adâl olup e'âlâ-i şikât nazarından sâkıf u dûr olmağla hicr-i mehcûra bedâl olmağın intifâ'ı hezâl ü nef'â kalâl olıcak bu fakâr-i kalâlî'l-bidâ'a-i bâ-ser ü pânuş ve hağâr-i 'adâmü'l-istiî'ânun hâtırına bu hâtıra hutûr u 'ubûr ider idi ki bir nüsha cem' idüp bir vechle zabt u rabt eyleyem ki eger nâsih yanlış yazarsa dahı ehl olan belki zebân-ı Fârsâ ile ednâ âşinâlığı olan ıslâhına kâdir ola"^{4,5} diyerek daha önce yazılan sözlüklerin eksik olduğunu söylemiş, bazı sözlükleri hazırlayanların Farsça bilmemesinden kaynaklanan yanlışlarını eleştirmiş ve bundan kaynaklanan sorunları da gidermek için bir sözlük yazma ihtiyacı duyduğunu dile getirmiştir.

1.2.3. Yazarın Yararlandığı Kaynaklar

Deşîşî Mehmed Efendi eserin yukarıda da belirtildiği gibi ilk mukaddimesinde eseri neden yazmak istediğini dile getirdikten sonra bu eser yazarken yararlandığı Farsça-Türkçe sözlükleri sıralamıştır. Buna göre yazar *Hâlimî Lügati*, *Nimetullah Lügati*, Hatîb Rüstem-i Mevlevî'nin *Vesîletü'l-Makâsîd* eseri, *Karahisârî Lügati* ve *Dakâyıku'l-Hakâyık* adlı sözlüklerden yararlanmış. Bunun dışında yazar Farsça – Farsça sözlüklerden, Muhammed b. Hinduşâh-ı Nahcivânî'nin *Sihâhu'l-Fürs* ve *Uknûm-i 'Acem*; Farsça – Türkçe sözlüklerden *es-Sihâhu'l-'Acemiyye*, *Sihâhu'l-'Acem* ve İnegöllü Mustafa'nın *Câmi'u'l-Fürs*'ü; Arapça – Farsça sözlüklerden el-Meydânî'nin *es-Sâmî fî'l-Esâmî* adlı sözlüğü ve Lâmi'î'nin *Şerh-i Gülîstan* adlı eserini de kaynak olarak kullanmıştır.

Deşîşî Mehmed Efendi eseri hazırlarken büyük oranda Şems-i Fahrî ve *Dakâyıku'l-Hakâyık* adlı eserlerden faydalanmıştır. Sözlükte, sözcüğün karşılığını verdikten sonra genellikle Şems-i Fahrî'den bir şahit beyit göstermektedir. Sözcüğün etimolojik yapısını göstermek için de Fâzıl-ı Muhakkik'e başvurur: “ammâ Fâzıl-ı Muhakkik *Dakâyıku'l-Hakâyık*'da böyle tahkîk iderler ki ruh-sâr lafz-ı

⁴ “Fars dilinde bilgisi olmayan sözlük kitaplarını inceden inceye araştırıp, nasihatçilerin cahil olup tahrif etmesinden çoğu (söz) galat olmuş, (bu sözlerin) şübhesini ortadan kaldırmayıp, ayrıca Farsçada “çî-st (nedir)”in ne olduğunu bilmeyen bir kimseye Farsça sözlük yazdırıcak durum nasıl olur. Bazen sözlüğün yarısını tam bir sözlük sanarak, tek başınadır yazıp ve geri kalan yarısını açıklayarak yazıp ve bazen de bunun tersi olarak garip bir nüsha meydana getirip adı geçen nüshadan birçok nüshalar ve ondan da pek çok nüshalar beyaz bir sayfada çekici olup her yazılan nüsha birbirinden eksik ve değersiz olunca düzeltmeye asla imkân olmayıp düzeltmenin zorluğu bağımsız olarak bir benzerini yazma ve telif benzeyip güvenilir kimselerin en yücelerinin gözünde önemini yitirip onlardan uzak olmakla birlikte terk edilmenin yalnızlığında kalıp, ondan yararlanma imkânının zayıflaması ve faydalanma imkânının da az olunca bu elden ayaktan düşmüş, bilgisi az fakir ve gücü yerinde olmayan zavallının aklına bu düşünce düştü ki bir nüsha toplayarak bir usul üzerine tutup birleştireyim, eğer nâsih yanlış yazsa bile bu dilde ehl olan kimseler onu düzeltmeye kadir olsunlar.”

⁵ İstanbul, Topkapı Sarayı Müzesi Ktp. Bağdat Köşkü 383 (001b/17)

mürekkebdür ruh ile sâr'dan. Sâr kelle, depe ma'nâsına bu veche üzerine ruh-sârın yanagun yukaru tarafı olur."⁶

Bunun yanında Değişî Mehmed Efendi bir sözcüğe yanlış anlam veren müellifleri de eleştirmekten geri durmaz. "Halîmî balı ve sâr'ir tatlıları nûşun ma'ânîsinden sanmışdur, galat itmişdür."⁷

1.2.4. Eserin Tertibi ve Kullanımı

Değişî Mehmed Efendi, *Tuhfetü's-Seniyye* adlı sözlüğünde kelime maddelerinin diziminde ilk ve son harfleri esas almıştır. Maddelerin son harfleri bâb olarak kabul edilerek bu bâblar Arap alfabesi düzeninde sıralanmıştır. Yazar, bâblar içerisinde bulunan maddeleri de ilk harflerine göre alfabetik sistemle düzenlemiş, bunun yanında ilk harfler seslilerine göre memdûde (â), maksûre (a,e), meksûre (ı,i), mazmûme (o,u) şeklinde ayrılmıştır. Yazar eserinin mukaddimesinde **Sûret-i Tertîb-i Lügat** başlığıyla şu şekilde açıklamıştır: "*Evvelâ esmâ'-i câmda ve müştakka ba'dehu masâdır ba'dehu kavâ'id-i Fûrs beyân olunur ve tertîb olunan lûgatün evvel ü âhirine i'tibâr idüp meselâ evvelen evveli harfû'l-elif ve âhiri harfû'l-elif olanı getürdüm. Ba'dehu evveli harf-i bâ ve âhiri harf-i elif olanı ba'dehu evveli harf-i tâ ve âhiri harf-i elif olanı ilâ âhir-i hurûfî't-teheccî ve her bâbun evvelinde olan elifün evvel memdûdesini **ba'dehu maksûre ba'dehu meksûre ba'dehû** mazmûmesini bu şûret üzre tahrîr eyledüm.*"^{8,9}

1.2.5. Eserin Muhtevası

Tuhfetü's-Seniyye adlı eseri yazarın mukaddime bölümünde adları anılan sözlüklerin söz varlıklarını içermesi yanında bir yandan da maddelerle doğrudan veya dolaylı yoldan ilişkili olarak Değişî Mehmed Efendi'nin başka kaynaklardan alıntı yaparak ya da kendi bilgi dağarcığında bulunan latife, nükte, rivayet, hikâye, efsane ve manzum parçalarla dolu oldukça zengin ve geniş bir içeriğe sahiptir. Kelimelerin karşılığını vermesi yönüyle bir sözlük niteliğine sahip olan bu eser aynı zamanda tarih, coğrafya, mitoloji, halk hekimliği, astronomi, gastronomi, tıp, musiki ve tabii ilimlere ait sözlük dışı konuları içermesi yönüyle de diğer sözlüklerden ayrılır. Eser içerisinde ayrıca sözlük dışında kalan konu başlıkları şöyledir:

1. On iki burcun esâmîsi ve a'dâdı ve sâr'ir umûrı beyânındadır
2. Seb'a-i seyyârenün esâmîsi ve sâr'ir umûrı beyânındadır
3. Hânehâ-yı kevâkib-i seyyâre der-nazm
4. Evc-i kevâkib-i seyyâre der-nazm
5. Sadakatü'l-kevâkibi's-seyyâre ve 'adedühâ 'alâ mezhebi ehli'l-Hind
6. Takvîmlerde yazılan tevârih beyânında, ta'rîfü't-târîh
7. Fûrs-i kadîm hakkında
8. Celâlî târihi ve Kıbtî târihi
9. Zikr-i kemiyet-i 'aded ve beyân-ı enbiyâ

⁶ İstanbul, Topkapı Sarayı Müzesi Ktp. Bağdat Köşkü 383 (105b/28)

⁷ İstanbul, Topkapı Sarayı Müzesi Ktp. Bağdat Köşkü 383 (179b/24)

⁸ İstanbul, Topkapı Sarayı Müzesi Ktp. Bağdat Köşkü 383 (002b/01)

⁹ "Öncelikle çoğul ve türetilmiş kelimelerde sonra mastarları daha sonra Fars dilinin kuralları açıklanır ve yazılan sözcüğün başına ve sonuna bakıp örneğin başı **elif** harfi ve sonu **elif** olanı getirdim. Daha sonra başı **bâ** harfi ve sonu **elif** harfi olanı yazdım, sonra başı **tâ** harfi ve sonu **elif** olanı böylelikle hurufu't-teheccî usulünde ve her bâbın başında olan **elifin** öncelikle memdûde (â), sonra maksûre (a,e), sonra meksûre (ı,i), daha sonra da mazmûme (u,ü,o,ü) şeklinde olanlarını yazdım."

1.2.6. Eserin Etkileri

Lügat-i Deşîşi eseri yaklaşık 14.000 sözcüğe sahiptir. Doğal olarak bu eserin özetleri de yapılmıştır. Abdurrahman Hisâli bu eserden özet yoluyla sözlük hazırlamıştır. Muhtasar sözlüğün nüshaları Süleymaniye Kütüphanesi Yeni Cami koleksiyonu 1165 numarada ve TSMK Yeniler Kitaplığı 3997 numarada yer almaktadır. Ahmed b. Ali b. Ahmed de 1059/1649 yılında *Nuhbetü't-Tuhfe* adıyla bir muhtasar hazırlamıştır. Bu eserin nüshaları da Bursa İnebey Kitaplığı 1297 numara, Manisa İl Halk Kütüphanesi 5991 numara, Süleymaniye Esad Efendi Kütüphanesi 3283 numara, TSMK Revan Kitaplığı 1887 numarada bulunmaktadır. İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yazma Eserler Kütüphanesinde de 0654 numarada müellifi bilinmeyen bir Deşîşi muhtasarı vardır. Bunların yanında İstanbul Üniversitesi Yazma Eserler Kütüphanesi 01615 numarada ve Millî Kütüphanede 06 Mil Yz A 9454 numarada yine müellifi bilinmeyen özetler yer almaktadır.

Lügat-i Deşîşi adıyla da bilinen Tuhfetü's-Seniyye ilâ Hazreti'l-Haseniyye sözlüğünün Süleymaniye kitaplığının Damat İbrahim Paşa bölümünde 118 numarada bulunan nüshası, Tahir Nejat Gencan tarafından taranmış ve taranan sözlükler Tarama Sözlüğü'nde yer almıştır. Böylelikle Eski Anadolu Türkçesine ait birçok sözcük de tespit edilerek gösterilmiştir.

1.2.7. Eserin Üslubu

Üslup hem günlük yaşamımızda hem de yazılı edebiyat içerisinde büyük önem arz eder. Belki de insanlar arası iletişimde sahip olunması gereken temel unsur üsluptur. İnsanların birbiriyle olan ilişkisinde olduğu gibi edebî metinlerde olan üslup da oldukça önemlidir. Bir metinde kullanılan üslup, metnin okuyucu tarafından nasıl algılanacağını ve anlanacağını da gösterir. Anlatım, açıklama, davranış gibi kelimelerle açıklanan ifade bir sanat yapıtında edebî dil ile anlam bulur. Bu edebî dilin kullanılış biçimi de üslubu ortaya çıkarır.

Klasik Türk edebiyatı nesrinde üslupla ilgili birçok tartışma olmuş ve bu türün üslupları üzerinde görüşler bildirilmiştir.¹⁰ Türk Dil Kurumu Sözlüğünde üslup sözcüğünün karşılığı "*Anlatma, oluş, deyiş veya yapış biçimi, tarz*" olarak verilmiştir. Edebiyat alanındaki karşılığını ise sözlük "*Sanatçının görüş, duyuş, anlayış ve anlatıştaki özelliği veya bir türün, bir çağın kendine özgü anlatış biçimi, biçem, tarz, stil*" şeklinde vermiştir.

1.2.7.1. Sözlük Üslubu

a. Genel Üslubu

Deşîşi Mehmed Efendi, *Tuhfetü's-Seniyye* adlı eserini yazarken anlaşılır ve açık olmasına dikkat etmiştir. Onun kullandığı kelimeler, örnekler ve sözcükleri açıklayış şekli de bunu göstermektedir. Daha önce açıkladığımız üzere Deşîşi Mehmed Efendi sözcüklerin son harflerini bâb olarak kabul etmiş ve Arap alfabesi sıralanışına göre ele almıştır.

Mehmed Efendi'nin *Lügat-ı Deşîşi* eserinde kelimenin tam karşılığı veriliyorsa kısa olup Türkçe karşılığını vermiştir ya da sonuna *ma'nâsına* diyerek ekleyip bitirmiştir.

Örnek: 352a/25: Fûrûce: *Açuk ve yaruk.*,

352a/27: Fûrû-mânde: *Âciz kalmış ve yorulmuş.*

¹⁰ Bu görüş ve tartışmaların ayrıntılı bilgisi için bkz. Kılıç, Atabey. "Klasik Türk Edebiyatında Tarz-ı Nesir Üç müdür?" Hikmet - Akademik Edebiyat Dergisi / 3 (Nisan 2016): 51-79.

b. Arapça ve Farsça Kelimeleri Açıklama Üslubu

Deşîşî Mehmed Efendi, bazı sözcüklerin Türkçe karşılığını verdikten sonra Arapça karşılığını da ekleyerek ‘*Arabî’de ... dirler*’ ifadesini kullanmıştır. **Örnek: 236b/20: *Estîm: Âstîn ma’nâsına ki yin dimek olur, ‘Arabî’de kümm dirler.***

Bazı sözcüklerin ise Arapça olduğunu fakat Farsçada da kullanıldığını dile getirir. Bazen ise sözcüğün Türkçeye geçtiğini belirtmek için *Türkî dilde de müsta’medür* ifadesini kullanır. **Örnek: 236b/16: *Edîm: Sahtiyân, ‘Arabî’dür, Fârsî’de de çok isti’mâl olunur.***
Örnek: 313b/08: *Ûsgûre: Türkîde dahı müsta’meldür.*

Yazar, harflerin karışıklığını önlemek için de *bâ-i Arabî* veya *bâ-i Fârsî* şeklinde bir ifade kullanmaktadır. **Örnek: 011a/09: *Bûyâ: Bâ’-i ÖArabâyile bûyâden lafından uâğa-i mübâlağadır.*** Laf-ı mürekkebdür. Ziyâde îohucı nesne bir cüz’â bûydur. İohu ma’Önâsına bir cüz’â de elif-i mübâlağadır. **Pûyâ: Bâ’-i ÖAcemâyile yilegen dimekdür.** Pûyân ma’Önâsına pûyâden lafından uâğa-i mübâlağadır.

Örnek: 236b/20: *Zâ’-i ‘Acemîyle ala ma’nâsına ki tavşancıl kuşudur.*

312a/02: *Ahgûze: Kâf u zâ’-i ‘Acemîyle bi’z-zâ’i’l-‘Arabî selmin ki cüllâh âletlerindendir, tokudugı bizi ana sararlar ve ahgûze ve düğme iligi.*

Yazar *bâ*, *fâ* ve *vâv* gibi birbirinin yerine kullanılan harfleri “*vâv ile bâ arasında tebâdül ü tevâhî vardır*” diyerek kelime örnekleriyle vermiştir. **Örnek: 024b/24-25: *Nârebâ: Enâr aşı ve nâr-denک didükleri.*** **Nârevâ: Mişlihü.** Lisân-ı Fârsîde *vâv*la *bâ* arasında tebâdül ü tevâhî vardır.

Örnek: 042b/08: *Dâv-süfüst: Mişlihu bâ ile fâ arasında tebâdül ü tevâhâ vardır ve lisân-ı Fârsâ’de ba’Öyî kelimenüñ evvel ve ortasında elifün hızfı şâyî’Ödür.*

Sözcüklerin bazılarının anlamını verdikten sonra başka okunuş şekillerini de belirtmiştir. **Örnek: 312a/04: *Ergade: Hışmıla harekete gelen dilâver ve yırtıcı cânver ve işe harîs olan râ’nun tahfîfi ve taz’îfi câ’izdür.***

c. Sözcüklerin Eş Anlamlılarını Veriş Üslubu

Sözlükte aynı anlama sahip başka bir sözcük varsa daha önce bahsedildiğinden veya daha sonra bahsinin geçeceğinden söz eder. **Örnek: 312b/26: *Enze: Mercimek, ‘ades ma’nâsına gayrı adları enz lügatinde mezkûrdur.***

Örnek: 070a/19-21: *Bussed: Feth-i sîn-i müşeddede ile hurde incü ve ba’zılar incünün irüsine ve uvagına dirler didiler ve mercân didükleri meşhûr kızıl taş ki magrib denizinden çıkar, tafsîli mercân lafzında in-şâ’llâhu te’âlâ olunur.*

Örnek: 192a/14: *‘Aķ’aķ: Saksagan kuşı, gayrı adları kajâ lafzında yazılmışdur.*

d. Sözcük Anlamını Beyitlerle Örneklendirme

Mehmed Efendi, sözlükte bazı sözcüklerin karşılığını verdikten sonra bunların şiirde nasıl ve hangi anlamda kullanıldığını da göstermek için şahit mısra veya beyit getirmiştir. **Örnek: 266a/16: *Haşîn: Tonuk rengliye dirler ve boz rengliye, gökile karaya mâ’il ola ve yeşillige mâ’il olan aklık ve’l-hâsıl bed-reng ola ve bir gök rengli togandur ki gâyetde avcı ve rakîkdür ki fevkinde olmaz.*** **Şems-i F.:**

Be-Öahd-i o ez-în ne-keşed reng-i bâz şîr-i jiyân

Ez-în sipes ne-bord kebk cevır bâz-ı haşîn¹¹

e. Sözcük Anlamını Doğrudan Beyitle Verme

Mehmed Efendi bazı sözcüklerin Türkçe karşılığını vermemiş doğrudan beyitle açıklama yoluna gitmiştir. **Örnek: 313a/31: Utâga: Beyt:**

*Belâ-yı kâkül-i o bes ne-buved ber-cânem
Utâga ze-ser mî-koned perişânem¹²*

f. İktibas Yoluyla Başka Sözcüklerden Yararlanma Yöntemi

Yazar başka bir sözlükten, sözcük karşılığını desteklemek için alıntı yapıyorsa *dimiş* ifadesini kullanmıştır.

Örnek: 352a/10: Fih: *Gibi ki kâlibdur ve büyük kürek Vesîletü 'l-Makâsıd sâhibi ve mecr-i fih ki anunıla gemi yürüdürler dimiş.* Sözcüğün, başka sözcüklerde farklı anlamları verilmişse bunu da yine aynı şekilde belirterek, *dimiş* ifadesini kullanır.

Örnek: 236b/22: Encâm: *İşün âhiri, Ni'metî, ve gussa vü gam ma'nâsına da gelür dimiş.* Burada yer alan ve bağlacı genellikle doğrudan alıntılarda kullanılmıştır.

Deşîşî Mehmed Efendi, *Tuhfetü's-Seniyye* eserini yazarken birçok sözlükten yararlanmış. En çok iktibas yaptığı sözlüklerden biri Fazıl-ı Muhakkik olarak da anılan Kemalpaşazade'nin *Dakâyıku'l-Hakâyık* eseridir. Bu eserden diğer sözlüklerden farklı olarak sözcüğün etimolojik yapısını göstermek için yararlanmış.

Örnek: 090a/06-09: Engüşter: *Baş barmak, Fâzıl-ı Muhakkik böyle tahkik itmişler ki engüşterterdür tâ'nun biri hızf olunmuşdur. Lafz-ı mürekkebdür bir cüz'i engüşterdür ki ma'nâsı barmakdur. Bir cüz'i terdür ki ma'nâsı tafzildür baş barmaga engüşter dirler sâ'ir barmakların üzerine fazlı olduğundan ötürü, yüzüğe engüşterin didükleri ol barmaga nisbeti olduğundan ötürüdür.*

1.2.7.2. Cümle Üslubu

a. Düz Cümle

Mehmed Efendi bir sözlük hazırladığı için, yazdığı eserin anlaşılır bir yapıda olmasına dikkat etmiştir. Bunun için de özellikle açıklama cümlelerinde düz cümle kullanmaya özen göstermiştir.

Örnek: 092b/26 Bebr: *Sükûn-ı bâô-i şânî ile vilâyet-i Hindûstân'da ve Hâbeş'de olur bir gâyetde kuvvetlü yırtıcı meşhûr cânverdür. Pîl ve arslan andan kaçır dirler.*

Örnek: 192b/12-15 Vâivaî: *Hindûstân cezârelerinde Lânâs adlı bir tağda bir nev'î ağaç adıdır. Boyı yüz êirâ'î miidârı olur. Yaşsı, îalian gibi jengârâ yaprâları olur, yaprâlarıñ âdem başı gibi başı ve*

¹¹ Onun zamanında kükreyen aslan boz renkli doğanı aldatamaz, onun zamanında boz renkli doğan da güvercine kötülük yapamaz.

¹² Doğrusu onun kâkülünün belasından canım kalmadı, o tacın baştan düştüğü gibi perişanım.

İulaiları ve gözi ve burnı olur. İaçan bir iatı yil esse budaiları egilir, baldurına iner. Ol başdan vâivâi âvâzi gelür.

b. Eksiltili Cümle

Tuhfetü's-Seniyye eserinde eksiltili cümleler genellikle sözcüklerin karşılıklarının doğrudan söylendiği, açıklamaya gerek duyulmadığı veya Arapça ve Farsça eş anlamlarını söyledikten sonra kullanılmıştır.

Örnek: 218a/10: Kîk: *İmâle-i kâf-ı 'Arabîyle bebek, merdümek ve insânü'l-'-ayn ma'nāsına...*

Örnek: 218b/14-15: Kûçekek: *Kûçek lafzınınuñ tasgîridür. Kûçücük, sağîr ma'nāsına...*

Örnek: 222a/08 Nüvîk: *Bağ budandısı bu ma'nāya bā ile dahı rivāyet olunmuşdur ve nevbet ü düdük ma'nāsına...*

c. Devrik Cümle ve “-ki’li” Birleşik Cümle

Deşîşî Mehmed Efendi, eserini hazırlarken daha çok düz cümle ve eksiltili cümleyle başvurmuştur. Bunun yanında ifadeye zenginlik katmak için devrik cümle de kullanmıştır. Bunu Farsçanın cümle yapısına sadık kalarak yapmıştır ve bunun için *ki* bağlacını kullanmayı tercih etmiştir.

Örnek: 218a/15 Gürg: *Sükûn-ı râ ve kâfeyn-i ŖAcemâyile iurd, êeêeb ma'Ŗnāsına, meşhûrdur ki gâyet vehminden bir göziyle uyur ve bir gözini açuı ior.*

Örneğin burada yazar *ki* bağlacını sıfat fiil görevinde kullanmıştır. İlk cümle eksiltili cümle şeklindedir. İkinci cümlede *meşhûrdur* yüklem olarak yer alır. Türkçe cümle yapısına göre “*gâyet vehminden bir göziyle uyur ve bir gözünü açuk koduğı meşhurdur.*” şeklindedir.

326a/08: Tohmiyâne: *Tirkenünj yirden evvel çıkup zâhir olan mertebenünj adıdur ki Türkîde sokarık dirler ve tohmugân ya'nî her tohm ki vardur arpadan ve bugdaydan ve semiz otu.*

Yine burada da “*ki*” bağlacı hem ilk cümlede hem de ikinci cümlede sıfat-fiil göreviyle kullanılmıştır. İlk cümle Türkçe yapıya göre “*Türkîde sokarık didükleri tirkenünjyirden evvel çıkup zâhir olan mertebenünj adıdur.*” şeklindedir. Türkçe cümle yapısına göre ikinci cümle ise “*Tohmugân ya'nî arpadan ve bugdaydan olan tohm ve semiz otu.*” şeklindedir.

1.2.7.3. Kelime Grupları

a. Tamlamalar

Farsça ve Arapça Tamlamalar

Yazar Farsça ve Arapça tamlamaları; özel isimlerde sıfatları göstermek, bir kelimenin karşılığını vermek ve maddelerin hangi harekeyle okunması gerektiğini belirtmek için kullanmıştır.

Örnek: 074a/23: Demâvend: *Bir bülend tag adıdur ki Ferîdûn, Dahhâk-ı nâ-bâkı tutdukda ol taga iledüp anda helâk itmişdür ve dirler ki bir şehîr adıdur.*

222a/21: Vejeng: *Zâ-i 'Acemîyle mislihu ve pâre, kî'ta ma'nâsına, zâ-i mu'ceme ile ve deve Îrânî râ-i mûhmele ile ve zâ-i mu'ceme ile dahî lügatdür.*

222a/18: Vereng: *Ve bi'z-zamm-ı râ-i mûhmele ile yama ve pîne ma'nâsına ve göze.*

208b/04: Şâhek: *Bir otdur ki tohmı boynuzcuk gibi olur, etibbâ iklîlû'l-melik dir.*

326a/19: Tûje: *A'lâm-ı nisâdandur.*

Türkçe Tamlamalar

Eserin hem bir sözlük olması hem de sade bir dil ile yazılmış olmasından dolayı Türkçe isim ve sıfat tamlamaları eserde bolca yer almaktadır.

Örnek: 216b/19: Gerdîde-pelek: *Kâf-ı 'Acemîyle göz kapagının devri.*

325b/03: Tene: *Tonluk kumaş ve kaftanın bedeni ve enderûn ma'nâsına...*

Tüm bu ayrımlar ve tanımlar göz önünde bulundurulduğunda Deşîşî Mehmed Efendi'nin *Tuhfetü's-Seniyye ile'l-Hazreti'l-Haseniyye* adlı eserini sade nesir ile orta nesir arasında bir yere koymak mümkündür. Deşîşî Mehmed Efendi yer yer halk hikâyelerine yer vermiş ve bu hikâyeleri aktarırken halkın kullandığı kelimeleri de olduğu gibi aktarmıştır. Öğretici bir metin olması da bu tarzı benimsemesini gerektirmiştir. Bunun yanında Deşîşî Mehmed Efendi yer yer kendi sanatını da eserinde göstermek istemiş, sözcüklerin açıklamasını yaparken, harflerin arasındaki benzerlikten veya farklılıktan bahsederken de Farsça tamlamalara eserinde yer vermiştir. O dönemde yazılan sözlüklerden de faydalandığı göz önünde bulundurularak onun sözlükçülük geleneğini sürdürmek için Arapça ve Farsça ifadelerle başvurması da eserin yazıldığı dönemin gerekliliği olarak da görülebilir.

SONUÇ

Kaşgarlı Mahmud'un *Dîvânü Lügati't-Türk* eseri ile başlayan sözlükçülük geleneği Türk edebiyatının çeşitli dönemlerinde gelişerek her zaman kendine yer bulmuştur. Siyasî ve dinî düşüncenin etkisiyle Türk dili içerisine giren sözcüklerin karşılığını vermeye çalışan bu sözlükler aynı zamanda Türklerin kullandığı kelimelerin de korunarak nesilden nesile aktarılmasını sağlamıştır.

Deşîşî Mehmed Efendi'nin XVI. yüzyılda yazmış olduğu *Tuhfetü's-Seniyye ile'l-Hazreti'l-Haseniyye* eseri de o dönemlerde iyiden iyiye Türkçeye yerleşen Farsça kelimelerin karşılığını vermesi açısından önemlidir. Mehmed Efendi sözlüğünü hazırlarken daha önce hazırlanan sözlüklerden de yararlanmış, bu sözlüklerde yer almayan sözcükleri eserine almış, birden fazla anlamı olan sözcükleri göstermiş ve bunları Farsça şâhit beyitlerle göstermiştir. Mehmed Efendi'nin bu eseri sadece sözlük görevi değil tarih, coğrafya, gastronomi, sağlık, halk hikâyesi vb. gibi birçok konuyu da içerdiğinden önemli bir eserdir. Bunların yanında hem Türklerin hem de İran halkının yaşayışı hakkında bilgi sahibi olduğumuz bu eseri çalışmaktan ve çalışma bittikten sonra ilim dünyasına kazandıracak olmanın heyecanı içerisindeyiz.

Teşekkür

Bu makale Pamukkale Üniversitesi Yabancı Diller Yüksekokulu tarafından 1-3 Haziran 2022 tarihlerinde düzenlenen Dünya Dilleri ve Edebiyatları Araştırmaları Sempozyumu'nda sunulmuş, yalnızca bildiri özeti yayınlanmış ve genişletilmiş makale hâlidir.

Çıkar Çatışması

Yazarlar çıkar çatışması olmadığını beyan etmişlerdir

Kaynakça

- BİNGÖL, Zekeriya (2006) “Sözlük ve Sözlükçülük Üzerine Bir Araştırma”, Akademik Bakış Dergisi, S.9, s.196-206. Kırgızistan.
- BURSALI MEHMED TAHİR, Osmanlı Müellifleri (Haz. Yekta M. Saraç), Türkiye Bilimler Akademisi, Ankara, 2016.
- ÇETİN, Nihad M. (1964), “Ahmedî'nin Mirkatü'l-Edeb'i Hakkında”, Türkiyat Mecmuası, C.14, s. 217-230.
- ES-SEYYİD, Seyyid Muhammed (1994), "Deşîşe" TDVİA, C.9, s.214-215.
- GÖÇER, Ali (2012), "Dil-kültür ilişkisi ve etkileşimi üzerine." Türk Dili 729.1: 50-57.
- İSSA, İman Muhammed (1995), Müstakim-zâde Süleyman Sadüd-din Efendi Mecelletün-Nişab Kişi, eser, yer adlarının açıklamalı dizini, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- İZ, Fahri (2014), Eski Türk Edebiyatında Nesir, Akçağ Yayınları, 4. Baskı, Ankara.
- İZGİ, Cevat (1994), "Fahreddin Divriği TDVİA, C.12, s.82-83.
- KAÇALİN, Mustafa S. (1994), "Dîvânü Lügâti't-Türk" TDVİA, C. 9, s.446-449.
- KAHRAMAN, Âlim. "Üslup (Türk Edebiyatı) TDVİA, C.42, s. 387-388.
- KAPLAN, Mehmet (1983), Kültür ve Dil, Dergâh Yayınları, İstanbul.
- KILIÇ, Atabey. "Klâsik Türk Edebiyatında Tarz-ı Nesir Üç müdür?" Hikmet - Akademik Edebiyat Dergisi / 3 (Nisan 2016): 51-79.
- NYAMDAVAA, Ariunzul (2019), Türkçe ve Moğolcanın Birlikte Yer Aldığı Çok Dilli Tarihî Sözlüklerdeki Ortak Sözcükler, Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Erzurum.
- ÖZ, Yusuf (2010), Tarih Boyunca Farsça-Türkçe Sözlükler, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara
- ÖZTOKAT, E. (2012). “Sözlük Üstüne Gözlemler” Dilbilim ,(4), 65-69. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iudilbilim/issue/1094/12480>
- SÜMER, Faruk (2003), "Karamanoğlu Mehmed Bey" TDVİA, C. 28 s.445-446.
- <https://sozluk.gov.tr>